

НАСИЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ ТА ЕТИКО-МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ

К. О. Кальницька, Н. В. Шакур, м. Чернігів

Презентується теоретичний огляд феномену насильства, який актуально постає в сучасному світі у різних сферах життєдіяльності окремої особистості і на рівні функціонування всього людства. Наголошується, що детермінанти насильства лежать як у соціальній, так і в індивідуальній площині. Акцентовано сучасні тенденції трансформації соціального життя: глобалізацію, суспільну атомізацію, фрагментацію, дегуманізацію. Обґрунтовано причини зростання напруженості в соціальному середовищі, які проявляються у феномені нескінченності зростаючих бажань новочасної людини (плеонексія) та її здатності не реагувати на те, що відбувається у світі, або реагувати так, немовби її це не стосується (адіафоризація). Зауважено, що предметом соціально-психологічного аналізу в науковому дискурсі є найбільш поширені прояви насильства в суспільстві, зокрема феномен організаційної девіантності, насильство в сім'ї, агресивна поведінка як наслідок споглядання насильства в медіапросторі. Обстоюється думка, що неодмінною умовою запобігання насильству у всіх його видах і формах як на рівні суспільства і державних інститутів, так і на рівні індивідуальної свідомості є етика і практика ненасильства, спрямовані на "новий" гуманізм, що спирається на свободу особистості та ненасильницький активізм.

Ключові слова: насильство, агресивна поведінка, плеонексія, адіафоризація, гібридизація, організаційна девіантність, насильство в сім'ї, мораль, гуманізм, етика ненасильства.

Постановка проблеми. Нова планетарна реальність, характерними ознаками якої стають ускладнення соціальних структур та соціальних зв'язків, зміна характеру людської діяльності та взаємодії, породжує численні виклики. Від адекватної відповіді на них залежить як майбутнє конкретної особи, так і буття спільнот, народів, людства в цілому. Одним із таких викликів є насильство в сучасному світі. За даними американського Центру Всеосяжного Миру (CSP), на початок 2017 р. у всьому світі нараховувалося майже чотири десятки збройних конфліктів та війн, у яких брали участь 28 країн. Одна з таких війн триває в Україні. Шість мільйонів людей у нашій країні, за даними ООН, потерпають від різних видів насильства [18].

Поширення насильницьких практик та агресивної поведінки є частиною сучасних тенденцій трансформації соціальної і соціально-психологічної реальності особистості. Агресивні стратегії поведінки людини стають звичним явищем і вже не сприймаються спільнотою як від-

хилення від норми. Так, підвищення рівня агресивності поведінки дітей підліткового віку, збільшення кількості випадків насильства в сім'ї порівняно з показниками минулого року, а ще – важкий процес повернення з полону військовослужбовців, які перебували в зоні АТО, насильство в сім'ї, на роботі – усе це свідчить про зростання рівня агресії в сьогоdnішньому українському суспільстві. У зв'язку із цим важливо, на наш погляд, з'ясувати соціально-психологічні причини насильства та віднайти морально-етичні засади, здатні гарантувати максимально можливу індивідуальну свободу людини, забезпечити конструктивну взаємодію між людьми, сприяти подоланню соціальних та міжособових конфліктів і зниженню соціально-психологічної напруженості в сім'ї, організаціях та суспільстві в цілому.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Про складність та багатовимірність феномену насильства свідчать результати аналізу його сутності в площині перетину філософського, психологічного, соціологічного, правового, політологічного, конфліктологічного, соціокультурного дискурсів. Так, сучасні тенденції соціального життя є предметом філософських студій таких західно-європейських мислителів, як Дж. Александер, У. Бек, М. Кастельс, Н. Луман, Е. Тоффлер та ін. Свій внесок у філософський аналіз феномену насильства зробили Т. Адорно, Х. Арндт, Ж. Батай, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Е. Левінас, Ж.-Ф. Ліотар, Г. Маркузе, С. Тулмін, М. Фуко. Соціологічні виміри насильства проаналізовано в працях Л. Герасіної, С. Соколова, В. Шерстобоева.

Значну увагу проблемі агресії та підпорядкування, насильства і ненасильства приділяли свого часу класики психологічної науки З. Фройд, А. Бандура, С. Мілграм та ін. Результати досліджень соціально-психологічних аспектів допустимості/недопустимості явища насильства знайшли відображення в доробку вітчизняних учених, серед яких Р. Апресян, О. Балакірева, К. Гаджієв, Є. Гальона, Г. Гарипова, А. Гжегорчик, Ж. Госс, А. Гусейнов, А. В. Малахова, Д. Метілка, А. Назаретян, В. Фуркало, В. Ярьська та ін. Вплив споглядання насильства в медіапросторі на агресивну поведінку людини ґрунтовно дослідили представники соціально-когнітивної психології Л. Берковець, Л. Ірон, Дж. Фрідмен та ін. Новий напрям досліджень в організаційній психології – насильство на роботі – очолили зарубіжні соціальні психологи Л. Андерсон, Р. Беннет і С. Робінсон, К. Пірсон, К. Порас та ін. [14; 15; 19]. Ті чи ті аспекти проблематики насильства в сім'ї знайшли досить різнобічне висвітлення в працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників: А. Антонової, Л. Альперн, Л. Берковіца, А. Беседіної, Н. Блеклока, В. Бондаровської, Л. Валкер, І. Грабської, Л. Девіса, Е. Добаш, О. Кочемірівської, К. Курст-

Свангер, М. Мацковського, Ж. Петкоскі, А. Робертса, Е. Саттерленда, М. Страуса, Дж. Хагена, О. Шинкаренко та ін.

Загалом, увага сучасних науковців зосереджена переважно на аналізі сутності насильства у всіх його видах і формах прояву як на рівні суспільства і державних інститутів, так і на рівні індивідуальної свідомості. Разом із тим прийнятий наразі міждисциплінарний підхід до феномену насильства недостатньо розкриває його соціально-психологічну специфіку та етико-моральні засади протидії цьому соціальному явищу, які могли б стати реальною відповіддю на деструктивні виклики сучасної доби.

Мета статті: з'ясувати соціально-психологічні причини існування феномену насильства та визначити морально-етичні засади протидії цьому явищу.

Виклад основного матеріалу дослідження. В очах світової громадськості насильство є однією з найбільш поширених форм порушення прав людини. Не подолавши це соціально небезпечне явище, неможливо створити умови для самореалізації людини, реалізації принципів рівних прав, свобод і можливостей кожного громадянина і кожної громадянки. Зауважимо, що актуальність соціально-психологічної та етичної проблематики посилюється в кризові періоди суспільної трансформації. Модернізація Української держави та її входження у світову спільноту збіглися з глобалізаційними викликами часу, наслідки яких проявились у зміні характеру усталених структур людської життєдіяльності.

Щоб сформувати дієві морально-етичні стратегії, альтернативні суспільній дегуманізації, спробуємо спочатку окреслити особливості концептуалізації насильства. У широкому тлумаченні поняття насильства, зазначає А. Гусейнов, воно є синонімом морального зла і включає в себе, поряд з убивством, брехню, лицемірство та інші моральні деформації. Таке широке розуміння насильства є цінним саме тому, що привертається увага до його морального виміру. Разом з тим воно має два недоліки: 1) втрачається власний зміст насильства; 2) його заперечення набуває форми безсилового моралізування. Моралізаторський абсолютизм є однією з основних причин, через яку ідеї ненасильства сьогодні не знаходять так само належного відгуку в суспільстві, як і дві тисячі років тому, коли вони, власне, і виникли. За такого підходу до проблеми виключається саме питання щодо будь-яких випадків морально виправданого застосування насильства [7, с. 35].

У вузькому значенні насильство зберігає свою специфіку, не розчиняється повністю в родовому понятті морального зла. Недолік такого тлумачення полягає в отождненні насильства із застосовуваням ззовні щодо людини впливом; насильство не пов'язується з внутрішньою мотивацією поведінки.

Труднощі, пов'язані з визначенням насильства, можна подолати, якщо помістити його в простір вільної волі та розглядати як один з різновидів владно-вольових стосунків між людьми, вважають учені. І. Кант визначав силу як “здатність долати великі перешкоди”. Ця ж сила називається владою, насильством, якщо може подолати спротив того, що саме має силу.

Владу в людських стосунках можна було б визначити як прийняття рішення за іншого, посилення волі одного за рахунок іншого. Насильство є одним із засобів, який забезпечує панування однієї людини над іншою. Причини, чому одна воля панує над іншою, можуть бути різними: а) певна реальна перевага волі (типовий випадок – патерналістська влада, влада батька); б) попередній взаємний договір (типовий випадок – влада закону і законних правителів); в) насильство (типовий випадок – влада окупанта, завоювання, насильника).

Вітчизняна соціальна психологія розглядає прагнення до влади як диспозиційну характеристику особистості, яка виникає і формується в межах міжособової взаємодії. Стосунки, пише В. Васютинський, “що виникають у процесі інтерсуб'єктної взаємодії, завжди наповнені владно-підвладним змістом” [5, с. 438].

Насильство – не примус взагалі, не завдання загалом шкоди життю та власності, а такий примус чи така шкода, які здійснюються всупереч волі того чи тих, проти кого вони спрямовані. У розумінні насильства важливими є два моменти: а) те, що одна воля підпорядковує собі іншу; б) те, що це відбувається внаслідок фізичного примусу, застосовуваного зовні впливу.

Розгляньмо кілька підходів до класифікації причин насильства як соціального явища.

Комплексний підхід аналізує як зовнішні (соціальні), так і внутрішні (психологічні та соціально-психологічні) чинники, що його породжують. До зовнішніх чинників виникнення насильства відносять насамперед глобалізацію, яка розмила колишні лінії економічних, інформаційних, культурних, навіть адміністративно-державних розмежувань між народами світу, спричинила розмаїтість форм сучасної влади та суспільних конфігурацій, породила цілу низку деструктивних явищ – війн, руйнування природи і культури. Внутрішні чинники пов'язані з особистістю людини, її мотиваційною, емоційно-вольовою та когнітивною сферами і настановами.

Соціально-психологічний підхід до проблеми насильства вимагає різнопланового осмислення всіх складників людської природи, які роблять певний внесок у розгортання насильницьких дій. Об'єктивними чинниками насильства на рівні окремої людини є якісні зміни в громадянському суспільстві, соціальні умови мікросередовища, суспільні потреби,

біологічні фактори; суб'єктивними – виступають воля і цілі людини, усвідомлення індивідуальних потреб, переконання, здібності, мотиви та ін. На рівні суспільства до об'єктивних причин насильства відносять економічні умови, методи державного управління, соціальну інформацію, природні фактори, а до суб'єктивних – соціальні почуття і настрої, соціальні стереотипи та ідеологію. Насильство і ненасильство реалізуються в різноманітних формах – індивідуальній, міжгруповій, внутрішньогруповій, міждержавній.

Насильницька поведінка в соціально-психологічному дискурсі постає як агресія, спрямована на завдання уявної чи реальної шкоди іншій людині чи групі. Агресія – це результат дії як індивідуальних, так і ситуаційних чинників. До ситуативних слід віднести щільність населення, високу температуру середовища, непідконтрольний рівень шуму та вживання алкоголю. Через їхній вплив імовірність посилення агресивності зростає. Л. Грінберг і Дж. Барлінг вважають, що найбільш показовими є зв'язки між вживанням алкоголю та агресією. Вживання алкогольних напоїв призводить до звуження конфліктної ситуації та послаблення інтелектуальних і вербальних здібностей людини, до переоцінювання нею власних можливостей, що може викликати неадекватне тлумачення ситуації і підвищену впевненість у здатності розв'язати проблему за допомогою фізичної сили. Встановлено, що більшість осіб, які скоїли насильство на роботі, вживали перед інцидентом алкоголь [16; 17].

Одним із проявів насильства є феномен організаційної девіантності (антисоціальна поведінка на роботі), а саме фізичне насильство, вбивство на основі виробничих відносин. Це явище стало предметом розгляду організаційних психологів у 2000-х роках. Насильство на роботі досліджували Т. Кокс і Ф. Лізер, на думку яких людська агресія найчастіше є результатом міжособової взаємодії, коли двоє чи більше людей залучаються до дії та протидії, що розвиваються за спіраллю, і кожний з яких послідовно змінює імовірність прояву агресії [16, р. 222]. Таким чином, агресивна поведінка часто є природною відповіддю на попередні дії агресора. Тому агресивний акт можна частково розглядати крізь призму поняття організаційної справедливості, пов'язаної із психологічним контрактом. Порушення психологічного контракту – одна з головних причин насильства на роботі [12, с. 367].

Інший підхід до пояснення прояву насильства як феномену організаційної девіантності пропонують Л. Андерсон і С. Пірсон. Вони обґрунтували модель розвитку за спіраллю грубості на роботі. Грубість на роботі – це непрямо виражена девіантна поведінка з неявними намірами завдати шкоди об'єкту грубощів, що порушує норми взаємоповаги співробітників. Така поведінка є нечемною, образливою, нешанобливою до інших людей. Розвиток “за спіраллю” пов'язаний з тим, що грубість може перерости у

яскраво виражену агресивну поведінку. Андерсон і Пірсон стверджують, що розвиток грубості за “правилом спіралі” часто розпочинається з необдуманого дію або насмішки. Потім може дійти до умисної образи, яка спровокує зустрічну дію. Якщо відбувається ескалація конфлікту, виникає загроза фізичного впливу, що призводить до насильства. Дослідники вважають, що на спіралі є “точка нерівноваги”, коли накопичена агресія переростає в насильницькі дії навіть через незначні образи [14; 19].

Ф. Лізер виокремлює три типи організаційних стратегій, до яких варто вдатися, якщо фірма стикається з таким складним видом психосоціальної небезпеки, як насильство на роботі. Превентивна стратегія спрямована на усунення або зменшення впливу насильства чи ймовірності його виникнення. Реактивна – пов’язана з покращенням здатності організації розпізнавати загрозливі проблеми і швидко реагувати на них. Реабілітаційна стратегія допомагає співробітникам організації впоратися з уже наявними проблемами та відновити душевні сили після їх розв’язання [16].

Ще одним проявом агресії як небезпечного соціального явища є насильство в сім’ї. Прояви насильства в сім’ї не лише руйнують гармонію і злагоду в родині та спричиняють сімейне неблагополуччя, а й стають однією з передумов злочинності в суспільстві загалом. Соціально-психологічний підхід розглядає насильство в сім’ї як продукт соціалізації, відтворення тієї моделі поведінки, того життєвого досвіду, які дитина за своїла в сім’ї.

Чинників, що можуть призводити до насильства в сім’ї, чимало: економічна нестабільність; стереотипи щодо уявлення про типову чоловічу і жіночу роль у соціумі; нівелювання моральних і духовних цінностей; недотримання прав людини; відчуття всюдозволеності й безкарності внаслідок недосконалого та корумпованого судочинства; соціальні проблеми і соціальна незахищеність; особистісні проблеми (нереалізоване самовизначення, невідповідність життєвого сценарію дійсності, неузгодженість між рівнем домагань і наявними можливостями); незбіг виховних ідеалів та реалій сучасного життя; негативний вплив телебачення та інформаційних технологій тощо [10, с. 143].

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що наразі є чимало різноманітних класифікацій видів, форм та проявів домашнього насильства. Утім, сучасним українським законодавством вже чітко визначено чотири види насильства в сім’ї, а саме: фізичне, психологічне, економічне та сексуальне. Усі форми насильства мають спільні ознаки: вони використовуються насильником для зняття напруженості (злості, стресу, розчарування) і незалежно від прояву можуть мати серйозні фізичні й психологічні наслідки. Мотивом поведінки кривдника є реалізація влади і контролю [9, с. 32].

А проте самого тільки розуміння соціально-психологічних детермінант насильства недостатньо для вироблення дієвих стратегій протидії цьому небезпечному явищу. Радикальна зміна суспільних інституцій, способу життя, характеру сім'ї, професій, зразків поведінки сучасної людини, на думку У. Бека, призводить до виникнення суспільства глобальної небезпеки. Досліджуючи соціальну архітектуру суспільства, він доходить висновку, що нинішні цивілізаційні загрози мають велику руйнівну силу, викликають соціально небезпечні ситуації, стають часом політичним детонатором [4, с. 56]. Отож маємо справу з новими “вузлами” соціальних взаємозв'язків і конфліктів, які посилюють напруженість у суспільстві, знижують рівень його людяності.

На соціальній чутливості суспільства позначається також зміна залежності від традиційних зв'язків на залежність від ринку праці і споживання. В Україні, як і у всьому світі, нині спостерігається процес перетворення “суспільства виробництва” на “суспільство споживання”, ознакою якого стає, за висловом Г. Арендт, плеонексія – “феномен нескінченності зростаючих бажань новочасної людини” [1, с. 11]. Це означає, що сучасна людина прагне будь-якою ціною здобути матеріальні блага та розваги, нерідко нехтуючи правами інших людей та відмовляючись від таких традиційних, здатних згуртувати суспільство цінностей, як добро, гідність, милосердя, взаємопідтримка. Наслідком споживацького ставлення людей одне до одного, суспільства, природи стає зниження моральної відповідальності людини за свої дії, втрата єдності з духовним, перевага матеріальних цінностей над духовними, зростання насильства у всіх його видах і формах як на рівні суспільства і державних інститутів, так і на рівні індивідуальної свідомості.

Важливим чинником, який призводить до поширення насильства в суспільстві, є ціннісна дезорієнтація сучасної людини. Регрес гуманності, нетерпимість і жорстокість людей починаються з дезінтеграції внутрішнього світу особистості, вакууму духовності. В умовах суспільної атомізації та фрагментації “нова людина” з легкістю може змінювати як типи діяльності, так і цінності, ідеали, переконання. Вона хворіє на моральну сліпоту, стає байдужою і нечутливою до проблем інших людей. Характеризуючи поведінку такої людини, Л. Доскінс та З. Бауман використовують термін “адіафоризація” – здатність не реагувати на те, що відбувається у світі, або реагувати так, немовби нас це не стосується [3, с. 26].

Отже, запропоноване розуміння насильства та його соціально-психологічних чинників залишає відкритим для раціонально аргументованого обговорення питання про етичну виправданість тих чи інших його форм та проявів. Адже проблема виправданості насильства пов'язана не із свободою волі взагалі, а з її моральною визначеністю, її конкретно-змістовою характеристикою як доброї або злої волі.

Питання про обґрунтованість насильства зводиться, по суті, до питання про те, чи правомірно взагалі ділити людей на добрих і злих. Без такого поділу було б абсолютно неможливо етично аргументувати насильство. Практиці насильства звичайно передують певна моральна демагогія, свого роду ідеологічна “артпідготовка”, направлена на те, щоб перетворити опонента на ворога, вивести його за межі розуму та моралі, зобразити його як утілення диявольського начала, з яким неможливе жодне інше поводження, окрім насильницького.

Але поділ людей на добрих і злих є неправомірним, оскільки він означає, що одна воля визнається абсолютно виключно доброю, а інша – виключно абсолютно злою, що є цілком неможливим. Поняття безумовно доброї або безумовно злої волі виключають поняття вільної волі, а тим самим і самих себе. Поняття безумовно злої та безумовно доброї волі можуть існувати лише як ідеальні конструкції, емоційно насичені образи, а не як характеристики реальних воль [6, с. 5]. Ніхто з людей не має привілею бути повноправним представником добра і визначати, хто є злом. Якщо хтось бере на себе моральне право оголосити інших носіями зла, то нічого не завадить іншим зробити те саме і щодо нього. А. Гусейнов робить висновок, що моральна аргументація не пом'якшує насильство, а, навпаки, посилює його. Позиція, яка мобілізує моральні аргументи для обґрунтування насильницьких дій, не обмежує насильство перемогою, а веде до приниження чи навіть знищення супротивника.

В основі сучасних концепцій ненасильства лежить переконання, згідно з яким людська душа є ареною боротьби добра і зла. Як писав Мартін Лютер Кінг, навіть у найгірших з нас є часточка добра і в найкращих – часточка зла. Людина відкрита як до добра, так і до зла. Тому в стосунках між людьми завжди можлива співпраця. Свідомо орієнтуючись на добре начало в людині, прихильники ненасильства, однак, виходять із переконання, що моральна амбівалентність є принципово неподоланною основою людського буття.

О. А. Назаренко у своїй роботі “Етичні аспекти діалогічних концепцій культури”, головним чином ґрунтуючись на діалогових концепціях Е. Левінаса та П. Рікера, наголошує, що проблема насилля є однією з причин осмислення проблеми діалогу саме як етичного ставлення. Поряд з етичними та моральними чинниками вона визначає морально-етичні чинники (відповідальність за і перед Іншим (Іншими), толерантність та ін.). Причому ідея застосування в сучасному суспільстві законів як етики, так і моралі є більш дієвою, аніж застосування лише етичних законів. Єдина можливість існування діалогових відносин “Я – Інший” – покладання в їх основу морально-етичних чинників. Тут поняття Самого та Іншого вже існують і взаємодіють між собою як рівноправні особистості, на відміну від левінасівської асиметрії: існування Я заради Іншого. Також дослідни-

ця зазначає, що намагання розв'язати проблему діалогових відносин “Я – Інший” приводить сучасних діалогових мислителів (Е. Левінас, П. Рікер) до більш глибокого і ґрунтовного аналізу основних понять цих відносин, а саме як ненасильницького ставлення до Іншого як інакшого [13].

А. Ф. Карась також розвиває цю думку, поєднуючи усунення насильства і дотримання прав людини в одному етичному дискурсі. Дотримання прав людини, вважає він, передбачає такого роду етику, що покликана змінити ставлення людини до Іншого й прийняти його становище на рівні гідності особи [9]. Насильство має перестати бути індивідуальною проблемою людини, а його усунення ставатиме спільною турботою про життя, у якому люди не зазнаватимуть приниження й усвідомленої образи і гідність не відчуватиме тиску обставин [11].

Етика ненасильства і є тією практикою філософського теоретизування, що обґрунтовує такі принципи і методи розв'язання проблем і конфліктів, які не допускають застосування насильства над особистістю. Загалом, аналізуючи історичні практики подолання зла, вчені-філософи виокремлюють такі лінії поведінки: а) пасивна покірність; б) насильницький спротив; в) ненасильницький спротив. Вони утворюють висхідний ряд і з прагматичного, і з аксіологічного погляду.

Принципами ненасильницького активізму є: відмова від монополії на істину, готовність до змін, діалогу та компромісу; критика власної поведінки, щоб виявити те, що в ній може провокувати ворожу позицію опонента; аналіз ситуації очима опонента, аби зрозуміти його і знайти такий вихід, який дав би йому змогу зберегти обличчя, вийти з конфлікту з гідністю; боротьба зі злом, але любов до людей, що за ним стоять; повна відкритість поведінки, відмова від прихованих намірів, брехні, тактичних хитрощів щодо опонента тощо [8].

Об'єктивними умовами трансформації насильницької діяльності в ненасильницьку є реформування суспільства, переформатування політичної системи і докорінна зміна суб'єкта історичної діяльності. До типів ненасильства належать консенсус, компроміс, співробітництво. Перехід від насильства до ненасильства потрібно здійснювати, використовуючи гуманістичні аспекти культури, можливості науково-технічного прогресу, міжнародного співробітництва, впроваджуючи новий гуманізм, поширюючи демократичні методи управління, створюючи децентралізовані організації.

Разом із сучасною переоцінкою онтологічних засад людського буття останнім часом відбувається і перегляд сутності гуманізму. Криза уявлення про гуманізм як крайній антропоцентризм, віру в прогрес і необмежені можливості людини спонукала до формування нового, “прагматичного” гуманізму. Останній спирається на свободу особистості та етику ненасильницького активізму, вимагає гуманізації суспільних від-

носин задля досягнення суспільного консенсусу. “Визначальна підстава сучасного гуманізму – переконання в можливостях гармонійного зростання позитивних людських здібностей і впевненість у тому, що внесення гуманістичних основ в соціальні відносини є, по-перше, можливим, а по-друге – необхідним” [2]. Суспільний вимір гуманізму, отже, передбачає толерантне, приязне ставлення індивідів одне до одного, прояви взаємоповаги, доброти, милосердя. Практичне втілення ідей “нового гуманізму” стане дієвим способом “олюднення” суспільного буття, який передбачає формування активної громадянської позиції, соціальної відповідальності індивіда за власну сім’ю, суспільство, державу.

Висновки. Проблема насильства набуває гостроти та актуальності для суспільств, які здійснюють соціальні, економічні, політичні, культурні реформи і намагаються піднятися на якісно новий рівень соціокультурної динаміки. Сьогодні такі процеси відбуваються і в українському суспільстві, яке прагне дати адекватні відповіді на виклики глобалізації.

Формування суспільства глобальної безпеки зумовлюється наростанням ризиків сучасності як невід’ємної складової процесів глобалізації, суспільної атомізації, фрагментації, дегуманізації. Соціально-психологічні детермінанти насильства як соціального феномену лежать як у соціально-культурній, так і в індивідуально-психологічній площині. Причинами зростання напруженості в соціальному середовищі є феномен нескінченності зростаючих бажань новочасної людини (плеонексія) та її здатність не реагувати на те, що відбувається у світі, або реагувати так, немовби нас це не стосується (адіафоризація).

Багатовимірність феномену насильства підтверджується аналізом його сутності в площині перетину філософського, психологічного, соціально-психологічного та соціокультурного дискурсів. Специфіка морально-етичної концептуалізації насильства полягає в тлумаченні цього феномену як прояву зла, антиномії моральності та людяності. У соціальній психології насильство розглядається як агресивна поведінка, спрямована на завдання уявної чи реальної шкоди іншій людині чи групі. У соціально-психологічному дискурсі виділяють об’єктивні і суб’єктивні чинники насильства. Об’єктивні – пов’язані з якісними змінами в суспільстві, у суспільних потребах та соціальних умовах мікросередовища, які породжують нову соціально-психологічну реальність особистості. Суб’єктивні чинники на рівні індивіда – це внутрішні детермінанти особистості, які проявляються як воля і цілі, усвідомлення індивідуальних потреб, переконання, мотиви та особистісні диспозиції. На рівні групи такими чинниками є соціальні почуття і настрої, соціальні стереотипи.

Сучасні психологи досліджують найбільш поширені прояви насильства в суспільстві, зокрема феномен організаційної девіантності, насильство в сім’ї, агресивну поведінку як наслідок споглядання насильства

в медіапросторі. Насильство на роботі розглядають крізь призму поняття організаційної справедливості, у моделі розвитку грубості за “правилом спіралі”, вживання алкоголю, що призводить до неадекватного тлумачення ситуації і підвищення впевненості щодо здатності розв’язати проблему за допомогою фізичної сили. Насильство в сім’ї стає нині проблемою, яка комплексно пов’язана з ідентифікацією насильства в усіх його видах, формах та проявах; дієвою системою правової та соціально-психологічної допомоги жертві насильства; подоланням його наслідків як для жертви, так і для сім’ї в цілому як цілісної системи за допомогою діяльності соціальної мережі підтримки, яка охоплює як державні, так і недержавні установи та організації; корекційною роботою з винуватцями насильства; профілактикою на різних етапах з різними цільовими групами. Насильство на роботі і в сім’ї не лише руйнує гармонію і злагоду в родині та спричинює сімейне та особистісне неблагополуччя, а й виступає однією з передумов злочинності в суспільстві загалом. Споглядання сцен насильства в засобах масової інформації, відеоігри агресивної спрямованості можуть стимулювати у спостерігачів агресивну поведінку, актуалізуючи думки, пов’язані з насильством.

Неодмінною умовою запобігання насильству у всіх його видах і формах як на рівні суспільства і державних інститутів, так і на рівні індивідуальної свідомості є етика та практика ненасильства. Об’єктивними умовами трансформації насильницької діяльності в ненасильницьку є реформування суспільства, переформатування політичної системи і докорінна зміна суб’єкта історичної діяльності. Формування етико-моральних засад протидії насильству передбачає орієнтацію на гуманістичні аспекти культури, можливості науково-технічного прогресу, міжнародного співробітництва, впровадження “нового” гуманізму, що спирається на свободу особистості та активну громадянську позицію і соціальну відповідальність.

Література

1. *Арендт Г.* Становище людини / Г. Арендт ; пер. Марія Зубрицька. – Львів : Літопис, 1999. – 255 с.
2. *Балл Г.* Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. Балл. – Рівне : Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
3. *Бауман З.* Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності / Бауман З., Донскіс Л. – Київ : Дух і літера, 2014. – 280 с.
4. *Бек У.* Общество риска: На пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – Москва : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
5. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – Київ, 2005. – 492 с.
6. *Гусейнов А. А.* Моральная демагогия как форма апологии насилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 5–12.

7. Гусейнов А. А. Понятия насилия и ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 35–41.
8. Гусейнов А. А. Этика : учебник / Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. – Москва : Гардарика, 1998. – 461 с.
9. Кальницька К. О. Допомога жертвам насильства в сім'ї в Україні: реалії сьогодення / К. О. Кальницька // Психологічні перспективи. “Психологія соціальної роботи” – Київ : Золоті ворота, 2011. – Спец. вип. – С. 31–37.
10. Кальницька К. О. Соціально-психологічні технології роботи з жінками-жертвами насильства в сім'ї та чоловіками-кривдниками / К. О. Кальницька // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Психологічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2014. – Вип. 121. – Т. 1. – С. 143–148.
11. Карась А. Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві [Електронний ресурс] / А. Карась. – 2001. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/karas.htm>
12. Мучински П. Психология, профессия, карьера / П. Мучински. – 7-е изд. – Санкт-Петербург : Питер, 2004. – 539 с.
13. Назаренко О. А. Етичні аспекти діалогічних концепцій культури : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Назаренко Оксана Андріївна. – Київ, 2003. – 177 с.
14. Andersson L. M. Tit for Tat? The Spiraling Effect of Incivility in the Workplace / L. M. Andersson, C. M. Pearson // Academy of Management Review. – 1999. – Vol. 4. – P. 452–471.
15. Bennett R. J. Development of a measure of workplace deviance / R. J. Bennett, S. L. Robinson // Journal of Applied Psychology. – 2000. – Vol. 85. – P. 349–360.
16. Cox T. The prevention of violence at work: Application of a cognitive behavioural theory / T. Cox, P. Leather, C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds.) // International review of industrial and organizational psychology. International review of industrial and organizational psychology. – Oxford, England : John Wiley. – 1994. – Vol. 9. – P. 213–245.
17. Greenberg L. Predicting employee aggression against coworkers, subordinates and supervisors: the roles of person behaviors and perceived workplace factors / L. Greenberg, J. Barling // Journal of Organizational Behavior. – 1999. – Vol. 20. – P. 897–913.
18. Marshall M. G. Global Report 2017: Conflict, Governance and State Fragility [Electronic resource] / M. G. Marshall, G. Elzinga-Marshall. – 2017. – Access mode : <http://www.systemicpeace.org/vlibrary/GlobalReport2017.pdf>.
19. Pearson C. M. Assessing and attacking workplace incivility / C. M. Pearson, L. M. Andersson, C. L. Porath // Organizational Dynamics. – 2000. – Vol. 29. – P. 123–137.

References

1. Arendt, H. (1999). *Stanovyshche liudyny* [The Human Condition]. Lviv: Litopys Publ. (ukr).
2. Ball, G. (2007). *Orientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittii, psykholo-hichnii sferakh)* [Reference points of moden humanism (in social, educational and psychological spheres)]. Rivne (ukr).

Психологічні чинники побудови громадянського суспільства та демократизації політичного життя

3. Bauman, Z., & Donskis, L. (2014). *Moralna slipota. Vrata chutlyvosti u plynnii suchasnosti* [Moral blindness. Loss of sensitivity in the current of modernity]. Kyiv: Dukh i Litera Publ. (ukr).
4. Beck, U. (2000). *Obshchestvo riska: Na puti k drugomu modernu* [Risk society: towards a new modernity]. Moscow: Progress-Traditsiya Publ. (rus).
5. Vasiutynskiy, V. (2005). *Interaktsiina psikhohihiia vldy* [Interactional psychology of power]. Kyiv (ukr).
6. Guseynov, A. A. (1995). Moralnaya demagogiya kak forma apologii nasiliya [Moral demagoguery as a form of apology of violence]. *Voprosy filosofii* [Questions of Philosophy], 5, 5–12 (rus).
7. Guseynov, A. A. (1994). Ponyatiya nasiliya i nenasiliya [Concept of violence and non-violence]. *Voprosy filosofii* [Questions of Philosophy], 6, 35–41 (rus).
8. Guseynov, A. A., & Apresyan, R. G. (1998). *Etika: uchebnik* [Ethics: handbook]. Moscow: Gardarika Publ. (rus).
9. Kalnytska, K. O. (2011). Dopomoha zhertvam nasyilstva v simi v Ukraini: realii siohodennia [Helping the victims of domestic violence in Ukraine: reality of nowadays]. *Psikhoplohichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk "Psikhohihiia sotsialnoi roboty"* [Psychological perspectives. Special issue "Psychology of social work"] (pp. 31–37). Kyiv: Zoloti vorota Publ. (ukr).
10. Kalnytska, K. O. (2014). Sotsialno-psikhohlohichni tekhnolohii roboty z zhinkamy-zhertvamy nasyilstva ta cholovikamy-kryvdnykamy [Social psychological methods of work with battered women and men-perpetrators of domestic violence]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho universytetu imeni T. H. Shevchenko. Seriia: Psikhohlohichni nauky* [Herald of Shevchenko Chernihiv national university], 121, 143–148 (ukr).
11. Karas, A. (2001). *Etyka svobody i solidarnosti u hromadianskomu suspilstvi* [Ethics of freedom and solidarity in the civil society]. Retrieved from <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/karas.htm> (ukr).
12. Muchinsky, P. (2004). *Psikhologiya, professiya, karyera* [Psychology, profession, career]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
13. Nazarenko, O. A. (2003). Etychni aspekty dialohichnykh kontseptsii kultury [Ethical aspects of dialogical concepts of culture]. PhD thesis. Kyiv (ukr).
14. Andersson, L. M., & Pearson, C. M. (1999). Tit for Tat? The Spiraling Effect of Incivility in the Workplace. *Academy of Management Review*, 24, 452–471.
15. Bennett, R. J., & Robinson, S. L. (2000). Development of a measure of workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 85, 349–360.
16. Cox, T., & Leather, P. (1994). The prevention of violence at work: Application of a cognitive behavioural theory. In C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds.), *International review of industrial and organizational psychology*. Vol. 9 (pp. 213–245). Oxford, England: John Wiley.
17. Greenberg, L. & Barling, J. (1999). Predicting employee aggression against co-workers, subordinates and supervisors: the roles of person behaviors and perceived workplace factors. *Journal of Organizational Behavior*, 20, 897–913.
18. Marshall, M. G., & Elzinga-Marshall, G. (2017). Global Report 2017: Conflict, Governance and State Fragility. Retrieved from <http://www.systemicpeace.org/vlibrary/GlobalReport2017.pdf>.
19. Pearson, C. M., Andersson, L. M., & Porath, C. L. (2000). Assessing and attacking workplace incivility. *Organizational Dynamics*, 29, 123–137.

Кальницькая Е. А., Шакун Н. В. Насилие как социальный феномен: социально-психологические причины и этико-нравственные принципы противодействия

Презентується теоретический обзор феномена насилия, актуализирующе-гося в современном мире в различных сферах жизнедеятельности отдельной личности и на уровне функционирования всего человечества. Подчеркивается, что детерминанты насилия находятся как в социальной, так и в индивидуальной плоскости. Акцентируются современные тенденции трансформации социальной жизни: глобализация, общественная атомизация, фрагментация, дегуманизация. Обоснованы причины роста напряженности в социальной среде, которые проявляются в феномене бесконечности возрастающих желаний нововременного человека (плеонексия) и его способности не реагировать на происходящее в мире или реагировать так, словно его это не касается (адиафоризация). Отмечено, что предметом социально-психологического анализа в научном дискурсе являются наиболее распространенные проявления насилия в обществе, в частности феномен организационной девиантности, насилие в семье, агрессивное поведение как следствие созерцания насилия в медиaprостранстве. Обосновывается мнение, что необходимым условием предотвращения насилия во всех его видах и формах как на уровне общества и государственных институтов, так и на уровне индивидуального сознания являются этика и практика ненасилия, ориентированные на “новый” гуманизм, в основании которого свобода личности и ненасильственный активизм.

Ключевые слова: насилие, агрессивное поведение, плеонексия, адиафоризация, гибридизация, организационная девиантность, насилие в семье, мораль, гуманизм, этика ненасилия.

Kalnytska K. O., Shakun N. V. Violence as a social phenomenon: socio-psychological causes and ethical-moral principles of counteraction

The article presents a theoretical review of the phenomenon of violence actualized in today's world in different spheres of life of a personality as well as the whole humankind. It is highlighted that determining factors of violence can be found both in social and in individual realms. The authors emphasize modern trends in transformation of social life, e.g. globalization, social atomization, fragmentation, dehumanization. They argue that the reasons for increasing social tension and disturbance are reflected in the phenomenon of insatiably growing desires of a modern individual (pleonexia) and the ability to ignore what is happening around in the world or to react as if it has nothing to do with him or her (adiaphorisation). It is noted that the socio-psychological analysis focuses on the most widely spread manifestations of violence, namely phenomena of organizational deviance, domestic abuse, and aggressive behavior caused by seeing violence in media. The authors prove that one of the essential conditions of preventing violence in all its forms on both society, state institution and individual levels is ethics and practice of non-violence aimed at the “new” humanism, which is based on freedom of personality and non-violent activism.

Key words: violence, aggressive behavior, pleonexia, adiaphorisation, hybridization, organizational deviance, domestic abuse, moral, humanism, ethics of non-violence.